



GENEL TÜRK TARİHİ


ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 29-38.

Geliş Tarihi–Received Date: 20.11.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.12.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

SELÇUKLU DÖNEMİ İRAN’INDA ARAPÇA YAZAN MÜELLİFLER

 10.53718/gttad.1393382

 RUMEYSA BAKIR DAYI*

ÖZ

XI. yüzyılda İran coğrafyası Selçuklu hâkimiyetine girmiş, İslâmî dönem içerisinde kültür, sanat ve edebiyat açısından parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Selçuklu devlet adamlarının desteği ile Fars edebiyatının yanı sıra Arapça ve Arap edebiyatı da gelişim göstermiştir. İslamiyet’in yaygınlaşması ve Arapların İran’ı fethetmesi ile Arapça da siyasi bağlamda kendini göstermiş, Arapların İran topraklarına göç etmesi ile hızlanmıştır. Arap dilinin İran topraklarında yaygınlaşması, İran lehçeleri üzerinde daha çok sarayda kullanılan Pehlevicenin üzerinde etkisi oldukça fazla olmuş hatta onu gölgede bırakmıştır. Siyasi ve divani konularda Arapçanın zorunlu hale gelmesi, Arapça kelimelerin de Fars diline girmesine yol açmıştır. İslam kültüründe dinî ve edebî ilimlerin Arapçaya çevrilmesi ve İran’da eğitim merkezlerinin açılması, Arap dilinin İranlılar arasında giderek yaygınlaşmasını sağlamıştır. Pehleviceden Arapçaya çeviri yoluyla başlayan dil çalışmaları, şiir nazmetme ve dilbilim çalışmaları ile ortaya çıkmış, saray idaresinin desteği ile de hız kazanmıştır. Bu çerçevede Arapça ve Farsça birlikte bir milletin edebî, kültürel ve günlük hayatında ortak bir dili haline gelmiştir.

İran halkı Arapça ile tanıştıktan sonra Farsça ve Arapça kelimeleri birleştirmiş iki dili tek bir potada harmanlamışlardır. Hatta bazı kelimeleri olduğu gibi alıp kendi dillerine yansıtılmışlardır. Selçuklu İran’ında, Arapça söz söyleyen büyük şair ve yazarlar ortaya çıkmış, Arap edebiyatı İran’da yükselişe geçmiştir. Bu durumda dinî ve siyasi otoriteler içerisinde de belli bir konuma ulaşmak isteyen kişiler, bu dili öğrenmek, yazışma ve konuşmada bu dili kullanmak zorunda olduklarını fark etmişlerdir. Zira Arapça nazım ve nesir yazarlar, sultanların yanında ve hizmetinde büyük ikram ve iltifat görmüşlerdir. Özellikle bu dönemde müelliflerin eserlerinde Arapçayı tercih etmelerinin en önemli nedenlerinden biri kültürel etkileşimin yanında Arapçanın edebî sanatlar açısından daha hazır oluşu ve daha yerleşmiş anlatım tarzına sahip oluşudur. Ayrıca bu dönemde nesir konularında dinî, ilmî ve edebî alanlarda çeşitlilik meydana gelmiş, bu da İranlı müelliflerin dikkatini cezbetmiştir. Zira Arap ve İran topraklarında mensur çalışmalar Arap müelliflerden önce İran asıllı müellifler tarafından kaleme alınmış, tercüme hareketleri ile Arapçaya kazandırılmıştır. Örneğin Arap nesrinin gelişimi konusunda hem Pehleviceli hem Arapçayı iyi bilen İbn Mukaffa’nın ve Arapça risale yazar ve bu türü yeniden düzenleyen Yahyâ el-Kâtib’in adı zikredilebilir.

Söz konusu bu VIII. yüzyıl ediplerinin yanında Selçuklu döneminde de ünlü Arapça yazarlar bulunmaktadır. Kübreviyye tarikatının lideri büyük âlim Seyfüddin el-Bâharzî, dil ve edebiyat âlimi Hâtib-i Tebrizî, saray kâtibi ve şecere âlimi Tuğrâî, tarihçi, şair ve yine soy bilimci Ebîverdi, ünlü Selçuklu vezirlerinden Enûşirvân b. Hâlid İran asıllı Arapça eserler kaleme alan müellifler arasında bulunmaktadır. Çalışmada, Selçuklu dönemi İran coğrafyasında Arapçanın tercih edilme nedenleri ele alınıp İran’da Arapça eserler kaleme alan ve Arapça yazılan eserleri şerh eden İranlı müellifler incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, İran, Arapça, Dil, Kültür, Edebiyat.



* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Bayburt/TÜRKİYE, E-Posta: rbakirdayi@bayburt.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8945-8776.

AUTHORS WRITTEN IN ARABIC IN IRAN OF THE SELJUK PERIOD

ABSTRACT

In the eleventh century, the Iranian geography came under Seljuk rule and experienced one of its bright periods in terms of culture, art and literature during the Islamic period. With the support of Seljuk statesmen, Arabic and Arabic literature developed as well as Persian literature. With the spread of Islam and the Arabs' conquest of Iran, Arabic also showed itself in the political context and accelerated with the migration of Arabs to Iranian lands. The spread of the Arabic language in Iranian lands had an impact on the Iranian dialects, Pahlavi, which was used mostly in the palace, and even overshadowed it. The fact that Arabic has become mandatory in political and divan matters has led to the introduction of Arabic words into the language. The translation of religious and literary sciences in Islamic culture into Arabic and the opening of educational centers in Iran have enabled the Arabic language to become increasingly widespread among Iranians. Language studies, which started with translation from Pahlavi to Arabic, emerged with poetry verse and linguistic studies, and gained momentum with the support of the palace administration. In this context, Arabic and Persian have become a common language in the literary, cultural and daily life of a nation.

After the Iranian people met Arabic, they combined Persian and Arabic words and blended the two languages into a single pot. They even took some words as they were and reflected them in their own language. In Seljuk Iran, great poets and writers speaking in Arabic emerged, and Arabic literature began to rise in Iran. In this case, people who want to reach a certain position among religious and political authorities have realized that they have to learn this language and use this language in correspondence and speech. Those who wrote Arabic verse and prose received great honor and compliment in the presence and service of the sultans. One of the most important reasons why authors preferred Arabic in their works, especially in this period, is that, in addition to cultural interaction, Arabic is more ready for literary arts and has a more established style of expression. In addition, during this period, there was diversity in prose subjects in religious, scientific and literary fields, and this attracted the attention of Iranian writers. Because prose works in Arab and Iranian lands were written by authors of Iranian origin before Arab authors, and were translated into Arabic through translation movements. For example, regarding the development of Arabic prose, the names of Ibn Mukaffa, who knew both Pahlavi and Arabic well, and Yahyâ el-Kâtib, who wrote treatises in Arabic and reorganized this genre, can be mentioned.

In addition to these 8th century literary figures, there are also famous Arabic writers in the Seljuk period. The leader of the Kübreviyye sect, the great scholar Seyfüddîn el-Bâharzî, the language and literature scholar Hâtib-i Tebrizî, the palace secretary and genealogy scholar Tuğrâî, the historian, poet and genealogist Ebîverdi, one of the famous Seljuk viziers Enûşirvân b. Khalid is among the authors of Iranian origin who wrote Arabic works. In the study, the reasons why Arabic was preferred in the Iranian geography of the Seljuk period will be discussed and the Iranian authors who wrote Arabic works in Iran and annotated the works written in Arabic will be examined.

Keywords: Seljuks, Iran, Arabic, Language, Culture, Literature.

GİRİŞ

Tarihte uzun dönemler iç içe yaşamış milletler, siyasi, sosyal ve toplumsal anlamda ortak paydalarda birleştikleri gibi dilden edebiyata kültürel ve sanatsal bağlamda da birbirlerini etkilemişlerdir. Araplar İran topraklarını fethettikten sonra bu şehirlerde mahallî yöneticileri göreve getirmişlerdir. İdari ve askerî yönetimin İranlı Arapların hizmetine bırakılması, Arap halkının bu topraklara göç etmesi ve bu ülkenin bazı bölgelerine, özellikle de merkez ve doğu bölgesine yerleşmeleri ve İranlılarla iç içe yaşamaları Arapçanın da bu topraklara girmesine ön ayak olmuştur.

Arap dilinin tüm İran lehçeleri üzerinde etkisi olduğu gibi özellikle edebî ve siyasî ortamlardaki Fars dili üzerindeki etkisi de yadsınamayacak ölçüdedir. Zira siyasi ve divan konuları ile ilgili konularda Arapçanın zorunlu hale getirilmesi ardından dile Arapça kelimelerin girmesine de sebep olmuştur. Bu durumda dinî ve siyasi mercilerde belli bir mevkiye gelmek isteyen kimselerin bu dili öğrenmesi, onun yazışma ve konuşma şeklinden haberdar olması zorunlu bir hâl almıştır. İslam kültüründe dinî ve edebî ilimlerin tamamıyla Arapçaya dönmesi, eğitim merkezlerinin İran'da açılmış olması da Arap dilinin İranlılar arasında git gide yaygınlık kazanmasına sebep olmuştur. Hatta İranlıların büyük bir kesimi, Arap diliyle yazarlık ve şairlik yapmaya başlamıştır. Yalnız bu durum, Sasaniler döneminden İslamiyet'in gelişine kadar geçen dönemde ekseriyetle sarayda kullanılan yazı dili olan Pehleviceye gölge düşürmüştür. Nitekim İranlılar arasında Arap dilinin yaygınlaşması ve onun İran lehçeleri üzerindeki etkisinin büyük olması nedeniyle Arapça Pehlevicenin yerine geçmeye başlamıştır.

İran halkı, Arapçayla tanıştıktan sonra Farsça kelimeleri Arapça kelimeler ile birleştirmeye başlamış, bazı kelimelerin başından ve sonundan bir kısım parçaları düşürüp iki dilde harmanlama yoluna gitmişlerdir. Hatta bazı kelimeleri olduğu gibi alıp kendi dillerine yansıtılmışlardır. Nitekim öğrenimlerini Arapça alan ama Farsça söyleyen

şair, edip ve yazarlar, medresede öğrendiklerini kendi eserlerinde kullanmışlardır. Hatta eserlerin süslemesinde ve terkiplerin kullanılmasında da Arapça kullanılmıştır.

Nesre gelindiğinde Kuran-ı Kerim dışında nesir çalışmaları Araplardan önce İran asıllı kâtiplerin çalışmaları ile ortaya çıkmış olup çeviri hareketleri ile başlangıç yapmıştır. Zira Arap risale üslubunun kurucusu Abdulhamid b. Yahya el-Kâtib (ö.750)¹ Arapça risale yazma ve ona bir düzen vermede ilk kişi olmuştur. Abdulhamid'in risale yazımında uyguladığı yol, ondan sonra Abbasiler döneminde genişleyerek devam etmiş ve çoğunluğu İran asıllı olan büyük kâtipler ortaya çıkmasına ön ayak olmuştur.

Arap nesrinde bu büyük değişimin meydana gelmesine kaynaklık eden ve Arap diliyle edebî kitap telifini yaygın hale getiren kişi, Pehlevi dilini ve Arap edebiyatını iyi bilen, Basra'da yaşayan İranlı büyük yazar, Abdullah b. Mukaffa olarak bilinen Dadeviye oğlu Rûzbih'tir (ö.759). O, Pehleviceden Arapçaya *Âyennâme* (Kitâbu'l-Âyîn / Kitâbü'r-Rûsûm), *Kelile ve Dimne*, *Hudâyname* (Siyeru'l-Mülûk)-Siretu Mülûki'l-Furs), *Nâme-i Tenser*, *Kitabu Mazdek*, *Kitâbu't-Tâc fi Sireti Enûşirvân* gibi kitapların yazımına ve bunlar dışında kitap ve risalelerin büyük bir kısmının tercümesine öncülük etti. İbn Mukaffa'nın Pehlevicenin yanı sıra Yunancadan da çevirileri de bulunmaktadır.²

İbn Mukaffa VIII. yüzyıl müellifi olup İbn Mukaffa'dan sonra Selçuklular dönemine kadar bu Arapça yazım devam etmiştir. Fakat XI. yüzyıla kadar şiir yazımı nesirden daha ön plana çıkmış, saraydan da iltifat görmüştür. Bu durum da müelliflerin Arapçaya yönelmelerine ön ayak olmuştur. Bu dönemde İran bölgesinde yaşayan İran asıllı müellifler de oldukça fazla eser kaleme almıştır. Kübreviye tarikatı lideri büyük âlim el-Bâharzî (1190-1261), dil ve edebiyat âlimi Hâtib-i Tebrizî (1030-1109), saray kâtibi ve nesep âlimi Tuğrâî (1061-1121), ahbar, şair ve yine nesep âlimi Ebiverdî (1065-1113), Selçuklu dönemi ünlü vezirlerinden Enûşirvân b. Hâlid (1067-1138) bu anlamda örnek verilebilir.

Selçuklu Dönemi İran'ında Arapça Yazan Müellifler

1. Seyfüddîn Saîd b. el-Mutahhar b. Saîd el-Bâharzî (1190-1261)

XI. yüzyıl İran'ında Farsça ve Arapça yazan büyük şair ve yazarlarından biri Seyfüddîn Saîd b. el-Mutahhar b. Saîd el-Bâharzî, 1190 yılında Bâharz'da dünyaya gelmiş olup küçük yaşta ilmî seyahatlere çıkmıştır. İlim merkezlerinden Buhara, Bağdat ve Nişâbur'u ziyaret etmiş, Bağdat'ta Şehâbeddin es-Sühreverdî'den, Horasan'da Ali et-Tûsî'den dersler almıştır. Buhara'da ise Cemâleddin el-Mahbûbî ve Şemsüleimme el-Kerderî'den ders aldıktan sonra Herat'ta Tâceddin Mahmud el-Üşnûhî'den hırka giymiştir. Hive'de daha sonraları mensup olacağı Kübreviye tarikatı şeyhi Necmeddin-i Kübrâ'ya katılıp eğitim almış ardından hadisler şerh etmiş, Şâhîh-i Buhârî'yi okutmuştur. Şeyhi Necmeddin-i Kübrâ manevi yolculuğunu tamamlayan el-Bâharzî'yi irşad vasıfesi için Buhara'ya göndermiştir.³

Şeyhi Necmeddin-i Kübrâ, Moğolların yaptığı bir katliam sonucu 1221 yılında vefat etmiştir.⁴ Fakat aynı dönemde Moğollar onun öğrencisi el-Bâharzî'ye büyük saygı göstermişlerdir. Müslümanlığın yayılmasında büyük etkisi bulunan Bâharzî Moğollar arasında "Ulu Şeyh" adı ile anılmış olup birçok hükümdar ve devlet ricalinin saygısını kazanmıştır. Örneğin; Cuci'nin oğlu Berke ve Hülagu Han'ın Müslüman oluşunda etkili olmuştur.⁵ Bunun yanında Altın Orda Devleti'nin ilk hükümdarı Batu'nun büyük saygınlığını kazanmış hatta Berke Han da Müslüman oluşunu Bâharzî'nin Buhara hângâhında duyurmuştur.⁶ Mengü Han'ın annesi Sirkutay Bilgi gibi bazı devlet ricali de medreseler yaptırıp onun idaresine bırakmışlardır. Ayrıca birçok hükümdar çok kıymetli hediyelerle saygınlığını kabul ettiklerini göstermişlerdir. Abbasi halifesi Mu'tasım-Billah'ın Hz. Ali'nin hattıyla yazılmış bir mushafı, ona hediye etmesi, Azerbaycan hâkimi Melike'nin ise Hz. Peygamberin Uhud Savaşı'nda kırılan dişini göndermesi el-Bâharzî'ye duyulan saygıyı ve ona verilen kıymetin ölçüsünü göstermektedir. Hatta Bâharzî'ye ait Bâharzî'ye adlı bir tarikat addedilmiş, bu tarikatın ünü Hindistan'a kadar varmıştır.⁷

İran'ın eski adı Karzin olan Fethabad şehrinde 1261 yılı Zilkade ayının 20'sinde hângâhında vefat eden Bâharzî'nin mezarı⁸, ölümünden sonra da birçok devlet adamının ziyareti ettiği bir yer olmuştur. Ölümünden sonra torunlarından Şeyh Yahya tarafından yönetilen dergâhta ilmî ve dinî eğitimler kaldığı yerden devam etmiş olup

¹ Detaylı bilgi için bkz. Ali Şakir Ergin, "Abdülhamid el-Kâtib", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 225.

² Detaylı bilgi için bkz. İsmail Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa", *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 130.

³ ez-Zehbî el-İmâm Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. 23, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985, s. 364.

⁴ Hamid Algar, "Necmeddin-i Kübrâ", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 499.

⁵ Mahmud Esad Erkaya, "Kübreviye Tarikatı Şeyhi Seyfeddin el-Bâharzî'nin (ö.659/1261) Esrârü'l-erbaîn li'ahyârî's-sâirîn Adlı Kırk Hadisi ve Hadislerde Muvaşşah (Akrostiş) Uygulaması", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, 2018, s. 828.

⁶ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, C. 1, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 551; Özkan Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, Altınordu Yayınları, Ankara 2022, s. 162.

⁷ Süleyman Uludağ, "Bâharzî, Seyfeddin", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 471,472.

⁸ ez-Zehbî, *age*, s. 369.

diğer çocukları da Kübreviyye tarikatinin ve dergâhın idaresinde büyük rol üstlenmişlerdir. Hatta İbn Battuta, seyahatnamesinde bu dergâhta geçirdiği zamanı daha detaylı anlatmaktadır.⁹

Bâharzî Farsça birçok eser bırakmıştır. Bunlardan biri de Alman Şark Cemiyeti Mecmuası'nda yayımlanan elli kadar Farsça rubaisidir.¹⁰ Bunun yanında Arapça eserler de kaleme alan Bâharzî'nin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan birkaç eseri vardır. Bâharzî'nin eserleri şu şekilde gösterilebilir:

Veşâyî'u'l-Halvet: Arapça olarak kaleme alınan bu eserde Bâharzî, bazen rüya âleminde bazen gerçek âlemde müşahede ettiği olayları, vakıaları yazmıştır. Gördüğü vakıalarda bazı kılıçlar, yıldızlar, gezegenler gibi farklı semboller bulunmakta olup bunları şeyhi Necmeddîn-i Kübrâ'ya yorumlatmış ve onun emriyle de kaleme almıştır.¹¹

Rubâ'ıyyât: Hint asıllı hukukçu ve kütüphaneci Hudabahş tarafından elli tanesinin yayımladığı, Said Nefîsî tarafından da doksana çıkarıldığı kaynaklarda geçmektedir.¹²

Veşâyâ ve Rûznâme: *Veşâyâ* eserinde Bâharzî vasiyetini kaleme almış olup *Rûznâme*'sinde ise torunu Şeyh Yahya tarafından bildirildiğine göre yaşadığı önemli olayları kaydetmiştir.

Esrârü'l-Erbâin liahyâri's-Sâirîn: Kırk hadis geleneğine uygun olarak kaleme aldığı bu eser, 16 varaktan oluşmaktadır. Eser, Bâharzî'nin bizzat kendisinin 17 şeyhten dinlediği ve derlediği hadislerden oluşmaktadır. Eserini müridlerine örnek olmak ve hadis ilmine faydalı olmak için yazdığını belirtmiştir.¹³ Bu eserlerinin yanı sıra Bâharzî, *Risâle-i 'Işk* ve Kübreviyye şeyhlerinden Sa'deddîn-i Hammûye'ye yazdığı mektuplardan oluşan *Şerhu Esmâ'i'l-Hüsnâ* adlı eserleri de kaleme almıştır.¹⁴

2. Hâtib-i Tebrizî (1030-1109)

XI. yüzyılın diğer bir dil ve edebiyat âlimi Zekeriyâ Yahyâ b. 'Alî b. Muhammed b. Hasan b. Bistâmî eş-Şeybânî'dir ki ez-Zehebî'nin *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*'sında et-Tibrizî olarak vurguladığı Hâtib-i Tebrizî¹⁵421 (1030) yılında Tebriz'de dünyaya gelmiştir. İbnü'l-Kıfî ve Yâkût el-Hamevî'nin biyografî çalışmalarına göre babasının hatip olduğu, bu da İbnü'l-Hâtib olarak geçmesi gerekirken birçok kaynakta lakabı Hâtib şeklinde geçmiştir. İlmî hayatını geniş bir yelpazede geçiren Hâtib-i Tebrizî, İslam dünyasının Bağdat'ta yetiştiği en önemli kimyacılarından Ebu'l-Kâsim el-İrakî (ö.1185), Bağdatlı dil âlimi Hasan b. Muhammed İbnü'd-Dehân (1101-1174), Cürcan'da edebiyat belagatçısı Abdulkâhir el-Curcânî (ö.1079) gibi farklı alan hocalarından çeşitli ilmî dersler almıştır. Yirmili yaşlarda el-Maarri'den ve Muhammed b. Ahmed el-Ezheri'den Tehzibu'l-Luğa okumuş, ardından birçok dil âlimi ile bir araya gelmiş, Arap grameri ve edebiyatında geniş bir bilgiye ve şöhrete kavuşmuştur. İlmî eğitimine Dımaşk'ta Hatîb el-Bağdâdî'den ve Sûr'da dil, tefsir, hadis ve fıkıh alanında XI. yüzyılın en büyük ilim adamlarından Süleym b. Eyyûb er-Râzî'den hadis dersleri alarak devam etmiştir. Döneminin en önemli ilim merkezlerinde eğitim alan Hâtib-i Tebrizî, doğal olarak Arap dili ve edebiyatı alanında büyük bir üne sahip olmuş, Nizamiye Medreselerinde eğitim vermiştir. XII. yüzyılın en büyük nahiv âlimlerinden İbnü's-Şecerî (ö.1148), yine aynı dönemin büyük tıp âlimi, Arap dili ve edebiyatçısı İbnü't-Tilmîz (ö.1165), Endülüslü fakih ve muhaddis Ebu Bekr İbnü'l-Arabî (ö.1148) gibi birçok dil bilimci ve alimi de yetiştirmiştir. İlme adanan dünyevi hayatı 1109 yılında 81 yaşında¹⁶ Bağdat'ta sona ermiştir.¹⁷

Hâtib-i Tebrizî'nin dil ekolleri arasından belli bir ekolü seçmediği, eserlerinde daha özgür bir tavır takındığı görülmektedir. Fakat Halîl b. Ahmed, Esmâî, Sibeveyh ve İbn Cinni gibi dil âlimlerinin onun eserlerinden faydalandığı ve nakil yaptığı temel alınrsa bu da Basra ekolüne daha yakın olduğunu göstermektedir.¹⁸ Hâtib-i Tebrizî'nin eserleri şu şekilde gösterilebilir:

Şerhu Lâmiyyeti'l-'Arab: Cahiliye döneminin ünlü şairlerinden eş-Şenfere'nın *Lâmiyyetü'l-'Arab*'ının şerhidir.

Şerhu'l-Kasâ'idi'l-'Aşr: Cahiliye döneminin ünlü eseri muallakaların yedi şairi ile birlikte cahiliye döneminin hiciv şairlerinden Meymûn b. Kays el-A'sâ, cahiliye döneminde büyük sanatçı lakabıyla tanınan

⁹ İbn Battûta, *age*, C.1, s. 529; Süleyman Gökbulut, "Kübreviliğin Orta Asya ve Anadolu'daki Macerası Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, 20, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Isparta 2007, s. 329; Erkaya, *age*, s. 829.

¹⁰ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, TTK Yay., Ankara 1976, s. 37.

¹¹ Mahmud Esad Erkaya, "Seyfeddin el-Bâharzî'nin Şeyhi Necmeddîn-i Kübrâ'ya Arz Ettiği Vâkıalar: Veşâyî'u'l-Halvet", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, 2018, s. 32.

¹² Uludağ, *age*, C. 4, s. 475.

¹³ Erkaya, *age*, s. 830-833.

¹⁴ Hamid Algar, "Sayf al-Din Bakharzi", *The Encyclopaedia of Islam*, C. 9, Leiden 1997, s. 110,111; Uludağ, *age*, C. 4, s. 475; Erkaya, *age*, s. 830.

¹⁵ ez-Zehebî, *age*, s. 369.

¹⁶ ez-Zehebî, *age*, s. 271.

¹⁷ Zebîhullah-i Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, çev. Hasan Almaz, Nüşa Yay., Ankara 2002, s. 279.

¹⁸ Ahmet Özel, "Tebrizî, Hatîb", *DLA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 223-224.

Nâbiğa ez-Zubyânî ve yine aynı dönemin büyük şairlerinden, şiirlerinin muallaka şiirleri arasına girmesi konusunda ihtilaflar bulunan Abîd b. Ebrâs'a ait şiirlerin şerhinin yapıldığı çalışmadır.

Şerhu Bânet Su'ad: Ka'b b. Züheyr'in Hz. Peygamber için yazdığı kasidesi *Bânet Su'ad* diğer bir adıyla *Kaşîdetü'l-bürde* adlı şiirinin şerhidir.

Şerhu İbn Düreyd: Basra'nın en ünlü filoloğu ve ilk şairi olan İbn Düreyd'in (ö.933) Arapçadaki hemen bütün maksur kelimeleri bir araya toplayarak alandaki ustalığını gösterdiği *el-Maksûre* adlı kasidesinin şerhidir.¹⁹

Şerhu İhtiyârâtü'l-Mufađđal: Kufe ekolüne mensup dil âlimi, şiir ravisi Mufađđal ed-Dabbî'nin cahiliye ve muhadram şairlerinin eserlerini içeren antolojik bir çalışma olan *Mufađđaliyyât* adlı eserin şerhidir.²⁰

Şerhu Divâni Ebî Temmâm ve Şerhu Divâni Hamâse; Abbasi döneminin en ünlü şairlerinden Ebu Temmâm'ın ilk şiir divanı olan ve onu meşhur eden, diğer bir adıyla *el-Hamasetü'l-Kübrâ* olan şiir mecmuasının Hatîb et-Tebrîzî tarafından şerh edilmiş halidir. Hatta onun şerhi de Muhammed Abduh Azzâm tarafından dört cilt halinde neşredilmiştir (Kahire 1951-1957).²¹

Şerhu Sakîti'z-zend: Hocası Ebu'l-Alâ el-Maarrî'nin hayatının ilk dönemlerinde yazdığı, daha çok günlük hayata dair konuların yer aldığı 3000'den fazla beyt ve 113 şiirden oluşan kaside ve mersiyelelerin de olduğu divanı *Sakîti'z-zend*'i İbnü's-Sîd el-Batalyevsî (ö.1276) ve Kâsım b. Hüseyin el-Hârîzmî (ö.1286) ile birlikte üç şerh şeklinde yazmıştır. Tâhâ Hüseyin başkanlığında kurulan bir heyetin tahkikliğinde beş cilt şeklinde yayımlanmıştır.²²

Şerhu'l-Lüma' fi'n-naĥv: Çalışmalarının çoğu dil bilimlerine dair olan X. yüzyıl dil âlimi İbn Cinni'nin nahivin temel konularını işlediği *el-Lüma' fi'l-'Arabiyye*'sinin şerhidir.²³

Şerhu Divâni 'Antera, Şerhu Divâni Zirrumme, Şerhu Divâni'l-Mütenebbî: Cahiliye dönemi şairlerinden 'Antera b. Şeddad'ın (ö.614), Emeviler döneminde tabiat tasvirleriyle öne çıkan şair Zürrumme'nin (ö.735) ve ünlü şair Mütenebbî'nin (ö.965) divanlarının şerhidir.

Tehzîbü İslâhi'l-Mantık: Dil âlimi İbnü's-Sikkî't'in (ö.858) Arap dilinde yapılan hataları düzeltmek üzere kaleme aldığı *İslâhu'l-Mantık* adlı eserine şerh, tehzîb ve ihtisar yazıp, eser içindeki gereksiz tekrarları çıkarıp, zor yerleri açıklayıp yeniden neşrettiği eserdir. Bu eser, Hâtîb-i Tebrîzî'den sonra 1913 yılında Bedreddin Na'sânî, Muhammed Zekî ve Sâlih Ali Bek tarafından bir kısmı yayınlanmış, 1986 yılında da Fevzî Abdülazîz Mes'ûd tarafından iki cilt halinde tekrar yayımlanmıştır.²⁴

Kenzü'l-huffâz fi Kitâbi Tehzîbi'l-elfâz: Yine İbnü's-Sikkî't'in konularına göre düzenleyip bu kelimelere mensur ve manzum örnekler vererek açıkladığı *el-Elfâz* adlı sözlük çalışmasını şerh etmiştir. Aynı çalışmanın 1898 yılında Luvis Şeyho²⁵ ve 1907 yılında Salih b. Ali tarafından yapılmış iki neşri daha mevcuttur.²⁶ Bu çalışmaların yanında *el-Mûlahĥaş fi i'râbi'l-Kur'ân, el-Kâfi fi'l-'arûz ve'l-kavâfi, Mâ yukra'ü min âĥirihî kemâ yukra'ü min evvelihî, Şerhu Divâni İmri'ilkays, Şerhu Divâni'n-Nâbiğa, Mukaddime fi'n-naĥv, Tefsîrû'l-Kur'ân, Tehzîbü Mekâtîli'l-fürsân, Tehzîbü Ğarîbi'l-Muşannef, Tehzîbü Ğarîbi'l-ĥadîs* adlı eserleri de mevcuttur.²⁷

3. Tuĝrâi (1061-1121)

Asıl adı Ebü İsmâil Müeyyidü'd-dîn el-Hüseyin b. Alî b. Muhammed b. Abdi's-Samed el-İsfahânî el-Münşî el-Vezîr olan Tuĝrâi, 1061 yılında İsfahan'da dünyaya gelmiş, *Lâmiyyetü'l-Acem* adlı eseriyle ün kazanmış, kimya âlimi, şair ve saray kâtibidir. Kâtiplik mesleği nedeniyle Tuĝrâi lakabını almıştır. Nesebi için ihtilaflı bilgiler bulunmaktadır. İsfahanî lakabından dolayı İsfahan yöresinden olduğu söylenirken soyunun Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye dayandığına dair söylemler de vardır. Küçük yaşlarda edebiyat ve dil eğitimi alan Tuĝrâi, felsefe, din bilimleri ve kimya alanına da ilgi göstermiştir. Şiir ve edebiyatında ünlü methiye şairi Mütenebbî ve Şii âlim, *Nehcu'l-Belaĝa* adlı kitabın sahibi Şerif er-Radî'den etkilenmiştir.²⁸

Sarayda kâtipliğe yükselişi önce Selçuklu veziri Muînülmülk Muhammed b. Fazlullah'ın hizmetine girmesiyle başlamıştır. Ardından Nizâmülmülk ile tanışıp Sultan Melikşah zamanında (1072-1092) Selçukluların hizmetine girip zamanla sâhibu dîvânî'l-inşâ, mütevellî dîvânî tuĝrâ unvanlarıyla başkâtipliğe yükselmiştir. İş hayatında hırslı bir yapıya sahip olması nedeniyle rakiplerinin de tesiriyle birçok kez görevinden alınmıştır.

¹⁹ Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Düreyd", *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 416-419.

²⁰ Özel, *age*, s. 224; Hüseyin Elmali, "Mufađđal ed-Dabbî", *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 362,363.

²¹ Hüseyin Elmali, "Ebü Temmâm", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 241-243.

²² Sahbân Halîfât, "Ebü'l-Alâ el-Maarrî", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 287-291.

²³ Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 397-400.

²⁴ Nasuhi Ünal Karaarslan, "İslâhu'l-Mantık", *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 194.

²⁵ Süleyman Tülücü, "Şeyho, Luvis", *DİA*, C. 19, İstanbul 2010, s. 88.

²⁶ Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbnü's-Sikkî't", *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 211.

²⁷ Özel, *age*, s. 224.

²⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, s. 1106; Rahmi Er, "Tuĝrâi", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 339-341.

Görevden alındığı dönemlerde uzlete çekilip kendini kimya ilmine adanmıştır. Kimya ile ilgilendiği dönemlerde Tuğrâî, dîvânî tuğrâ olarak göreve getirilmiş, vezir Nizâmeddin es-Sümeirimî'nin entrikaları nedeniyle azledildikten sonra Musul'a gidip II. Mesud olarak tanınan Gıyâseddin Mesud'un (ö.1308) yanında vezirlik yapmıştır. Bu dönemde diğer kardeş olan Sultan Mahmud için halkı ve yönetimi kışkırtması iki kardeş arasında savaş çıkmasına sebep olmuştur. Savaşta II. Mesud mağlup olup buna sebebiyet veren Tuğrâî'nin idamı istenmiştir. Edipliği ile nam salan Tuğrâî, söylediği şiir ile hükümdarın affına mazhar olmuştur. Fakat Tuğrâî'nin kimya ve felsefe ile uğraşması ve Şii olması gibi sebeplerden vezir Nizâmeddin es-Sümeirimî onu zındıklıkla suçlamış ve idam edilmesine sebep olmuştur. Bu durum bazı Selçuklu tarihi kaynaklarında haksız yere katledildiği şeklinde geçmiştir.²⁹

Tuğrâî, dîvânî tuğrâ ve vezirlik makamının yanında kimya alanında yaptığı çalışmalar, kitap ve risaleleri ile bu alanda üstat ve fahru'l-küttâb ünvanını almıştır. Kimya, felsefe ve doğa ilmine dair birçok eser kaleme almış olan Tuğrâî'nin en önemli eseri zamanın insanların vefasızlığından söz ettiği hikmetli sözler içeren *Lâmiyyetü'l-'Acem* adlı eserdir. Tuğrâî'nin eserleri şu şekilde sıralanabilir:

Dîvân: Dönemin sultanlarına ve vezirlerine methiyelerden, genç yaşta vefat eden eşine yazdığı mersiyelelerden, gazellerden ve kuvvetli tasvirlerden oluşan dîvanını Tuğrâî, kafiyelerine göre alfabetik olarak düzenlemiştir. Ardından torunu bu düzenlemeyi tekrar gözden geçirip konularına göre tertip etmiştir. Eser, ilk olarak İstanbul'da kendi tertip ettiği nüsha ile basılmış, daha sonra 1976 yılında Bağdat'ta Ali Cevad et-Tâhir ve 1983 yılında Yahyâ el-Cübûrî tarafından neşredilmiştir.³⁰

Lâmiyyetü'l-'Acem: Arapçada dilde akışkan ve kolay söylenmesi nedeniyle en çok kullanılan harflerden biri olan lam sesi ile başlayan Lâmiyyelerin edebiyat tarihinde en çok bilinenleri cahiliye dönemi şairlerinden eş-Şenferâ'nın *Lâmiyyetü'l-'Arab*'ı ve Selçuklu dönemi ünlü şair, kimya âlimi ve saray tuğracısı Tuğrâî'nin *Lâmiyyetü'l-'Acem*'idir. Daha önce belirttiğimiz gibi Tuğrâî'nin nesebi konusunda ihtilafli fikirler bulunmaktadır. Bazı müellifler Tuğrâî'nin aslen Arap olduğunu bazıları ise doğum yerinin İsfahan olması nedeniyle yabancı olduğunu, bunu da eseri *Lâmiyyetü'l-'Acem* ile örtüşürmektedirler. Zira 'Acem kelimesi Arap olmayanlar için kullanılmış bir ifade olmakla birlikte Tuğrâî'nin bunu *Lâmiyyetü'l-'Arab* 'a karşı yazdığı ileri sürülmektedir. Başka bir düşünce ise kelimenin 'Acem veya A'cem olduğunu yani Arapçayı güzel ve yerinde kullanmayanlar için yazıldığıdır. Bu da Arapçaya birçok Arap'tan daha hâkim ve birçok Arap şairden daha güzel eser veren birinin Arap olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Yalnız bu kasidenin adını Tuğrâî'nin kendisi vermemiştir. Adını kimin hangi nedenle verdiği bilinmemekle birlikte Şevki Dayf gibi edebiyat tarihçileri kasidenin bu isimle meşhur olduğunu söylemişlerdir.³¹

Tuğrâî, kasidesini Bağdat'taki dîvânî tuğrâ görevinden azledildiği dönemde İsfahan'a gidip kendini ilim ve edebiyata adanmış dönemde yazmıştır. Eser, Fransızca, İngilizce, Latince ve Türkçe gibi birçok dile çevrilmiştir. Bu da bizlere eserin ne kadar önemli ve cezbedici olduğunu göstermektedir. Ayrıca esere birçok şerh, ihtisar, haşiye ve reddiye mahiyetinde çalışmalar yapılmıştır.

Lâmiyyetü'l-'Acem'de Tuğrâî, 59 beyitten oluşan kasidesinin ilk 9 beytinde kendi hayatına, şerefine ne kadar önem verdiğine, Bağdat'tan ayrılışına ve onda bıraktığı tesire değindikten sonra 10-29. beyitlerde arkadaşının yardımıyla sevdiğine gidişini anlatır. Diğer beyitlerde ise zamane insanının yaptığı kötülöklere, haksız şekilde alınan mevkilere, adaletten ziyade güç ve kuvvetin hâkim oluşuna şikâyet şeklinde değindikten sonra sonunu yine kendisine ve başarısına bağlayarak bitirir.³² Kaside içerik açısından önemli olmasının yanında şekil, üslup ve sanat bakımından oldukça önemli bir eser olduğu için dikkatleri üzerine çekmiştir.

Haikâi'ü'l-İstîşâd: Edebî ustalığının yanında kimya âlimi de olan Tuğrâî, öne çıkan bu eserini İbn Sînâ'nın kimya ile ilgili görüşlerine cevap niteliğinde yazmıştır. Hatta İbn Sînâ'nın bir risalesinde geçen bir mineralin kendine özgü değerlerinin olduğu ve başka bir minerale dönüşmesinin yani transmutasyonun mümkün olmadığı görüşüne karşılık bunun ancak ilahi bir karışım ile mümkün olabileceğini detayları ile yazmıştır. İlahi bir sır olan kimya ilmi ile kendine özgü değerlere sahip olan mineraller başka minerallerle de birleşip mutasyona uğrayabilir. Sembolik ve mistik bir akıma ve anlatıma meyilli olan Tuğrâî'nin bu eseri daha çok teoriye yönelik çalışmalardan oluşmuştur. Aslında eserinde ilahi gücü ve kimya ilminin somut verilerini aynı şekilde ele alarak hem rasyonel hem de duygusal bağlamda düşünsel yetiye sahip olduğu da görülmektedir.³³ Kimya alanında ilmini ispat ettiği ve en çok bilinen diğer bir eseri de *Mefâtihu'r-Rahme ve Meşâbihu'l-Hikme*'dir.

Tuğrâî'nin felsefe ve kimya ilmine dair kaleme aldığı diğer bir çalışması 100 kitadan oluşan, kadim kimya ilmini şiir parçaları halinde naklettiği *Dîvânü'l-Makâtî fi'ş-Şan'ati'l-Hikemiyye fi'l-Kîmiyâ*'dır. Bunun yanında *Zâtü'l-Fevâ'id fi'l-Kîmiyâ, Câmi'u'l-Esrâr ve Terâkibu'l-Envâr, Şırru'l-Hikme fi Şerhi Kitâbi'r-Rahme, el-Esrâr*

²⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, C. 2, Dâru's-Sâdr, Beyrut 1969, s. 189; el-Hamevî, *age*, s. 1108.

³⁰ Er, *age*, s. 340.

³¹ Selami Bakırcı, "Lâmiyyetü'l-'Arab ve Lâmiyyetü'l-'Acem Arasında Bir Mukayese", *Nüsha Dergisi*, 31/2, 2010, s. 142-144.

³² Mehdi Cengiz, "Tuğrâî'nin Lâmiyyetü'l-'Acem Adlı Kasidesinde Sembolik Anlatım", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 46, 2021, s. 97.

³³ Şule Taşkıran, "Tuğrâî", *İslam Düşünce Atlası*, <https://islamduşunceatlası.org/tugrai/7187>, 20.09.2023 sa. 01.39

fi Şiḫhati'l-Kîmiyâ, el-Cevherü'n-Naḍîr fi Şinâ'ati'l-İksîr, er-Risâletü'l-Hâtime, Vaşîyyetü't-Tuğrâi min Tedâbiri Câbir, Risâle fi't-Tabî'a adlı çalışmalarını da sıralayabiliriz.³⁴

4. Ebîverdî (1065-1113)

Büyük Selçuklu döneminde yetişmiş şair, ahhâr ve neseb âlimi Ebîverdî lakaplı Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ümevî el-Muâvî el-Ebîverdî, Hz. Peygamberin baba tarafından üçüncü dedesi olan Abdümenaf'ın soyundan olup³⁵ 1065 yılında Horasan'da Ebîverdî yakınlarındaki Kûfen kasabasında doğmuştur. İsmail b. Mes'adet el-Cürânî, Ebubekir b. Halef eş-Şirâzî, Ebü Muhammed Hasan b. Ahmed es-Semerkindî ve Abdulkâhîr el-Curcânî gibi dönemin büyük âlimlerinden ders almış, birçok öğrenci yetiştirmiştir.³⁶

Genç yaşında Bağdat'ta birçok devlet ricalinin himayesini kazanmıştır. Halife Muktedî-Biemrillah, Sultan Melikşah, oğlu Sultan Muhammed Tapar, Vezir Nizamülmülk ve oğlu Müeyyidülmülk bunlardan bazılarıdır. Edebî alanda üstad oluşu Nizamülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk'ün tuğrailiğine gelmesine kapı açtığı gibi yaptığı hicivler de Ebîverdî'den kaçmasına sebep olmuştur. Birçok devlet alanında görev alan Ebîverdî tuğrailikten sonra Bağdat Nizâmiye Medresesi Kütüphanesi'nin müdürlüğünü de yapmıştır. 4 Eylül 1113 tarihinde İsfahan'da bir suikast sonucu zehirlenerek vefat eden Ebîverdî, arkasında birçok eser bırakmıştır.³⁷

Dîvânü'l-Ebîverdî: Çeşitli şiirlerden oluşan divanını Ebîverdî, *Necdiyyât, Irâkıyyât ve Vecdiyyât* olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Divan Ömer el-Esad tarafından neşredilmiş olmakla birlikte daha sonraları 1974-75 ve 1987 yıllarında Kahire, İstanbul, Londra, Paris ve Haydarabat'ta, Oxford ve Tübingen üniversitelerinde divan şiirlerinin incelenmesi, karşılaştırılması yapılmış olup kapsamlı şekilde basılmıştır. Hatta Lübnan'da Ebîverdî'ye ait olduğu öne sürülen bir divan, harflerin kafiyeli olarak düzenlenmesiyle basılmış, fakat daha sonra başka bir şairin şiirlerinin bulunduğu iddiasıyla Ömer el-Esad tarafından başkasına ait olan kısımlar elenerek basılmıştır.³⁸

Divanında bulunan bütün şiirlerin *en-Necdiyyât ve el-İrâkıyyât* adlı bölümlerde toplandığı söylenmektedir.³⁹ Ebîverdî'nin divanındaki şiirlerin İranlı tarihçi ve şair Aziz b. Erdeşîr Esterâbâdî (Bezm ü Rezm) gibi farklı müellifler tarafından da iktibası yapılmıştır. Ayrıca *en-Necdiyyât* kısmının birçok âlim tarafından şerhi de bulunmaktadır. Bu şerhlerden Osmanlı âlimi Muhyiddin Abdulmuhsin el-Kayserî'nin şerhinin yazma nüshası da bulunmaktadır.⁴⁰

el-Muhtelif ve'l-Mu'telif fi Müştebehi Esmâ'i'r-Ricâl: Hadis ilmüne dair neseb çalışmalarından oluşan bu eser, filolojik ve tarihsel-şecere çalışmaları arasında zikredilebilir. Bu eser de Ebîverdî'nin diğer çalışmaları gibi kaybolduğu düşünülürken Iraklı edip ve tarihçi Mustafa Cevâd (1905-1969) tarafından 1957 yılında Bağdat'ta 1986 yılında da Beyrut'ta hadis hafızı İbnü's-Sâbûnî'nin (1207-1282) aynı çerçevede yazılmış olan *Tekmiletü İkmâlî'l-İkmâl*'i ile birlikte neşredilmiştir. Bu iki eserin dışında Ebîverdî'nin Nesâ ve Ebîverdî tarihi, bu bölgede yetişmiş ünlü isimleri ve onların nesepleri hakkında yazdığı eseri *Târîhu Ebîverd ve Nesâ* da bulunmaktadır. Bazı kaynaklara göre on beş⁴¹ bazı kaynaklara göre on tane eseri daha vardır.⁴² Fakat günümüze kadar sadece yukarıda zikredilen eserler gelebilmiştir. Bu eserlerin yanında *Ḳabsetü'l-'Aclân fi Nesebi Ebî Süfyân, Nüzhetü'l-Hâfîz, el-Müctebâ mine'l-Müctenâ fi'r-Ricâl, Kitâbu Ebî 'Abdirrahmân en-Nesâ'î fi's-Süneni'l-Me'sûre ve Şerhi Garîbihî, Ma'hteleşe ve'telefe fi Ensâbi'l-'Arab, Ṭabakâtü'l-'İlm fi Külli Fen, Kitâbün Kebîrun fi'l-Ensâb, Kevkebü'l-Müte'emmil, ed-Dürretü's-Semîne, Şahletü'l-Ḳârih* adlı eserlerinin bulunduğu kaynaklarda geçmektedir.⁴³

5. Enûşîrvân b. Hâlid (1067-1138)

Bu müelliflerle birlikte Arapça eserler kaleme alan bir diğer müellif Selçukluların ünlü vezir ve yazarlarından biri olan Sadrü'l-İslâm Şerefüddin Ebü Nasr Enûşîrvân b. Hâlid b. Muhammed el-Kâşânî'dir. 1067 yılında Kâşân ya da Rey'de doğan Enûşîrvân b. Hâlid, divan kâtibi olarak Büyük Selçuklu Devleti'nde kendini göstermeye başlamıştır. İlme düşkün, oldukça zeki ve heybetli biri olan Enûşîrvân b. Hâlid⁴⁴, daha 28 yaşlarında iken Sultan Berkyaruk ile amcası Tutuş arasında gerçekleşen savaşa katılmış, Sultan Berkyaruk'un veziri tarafından itibar görmüş ve sarayda himayesine alınmıştır. Ancak Enûşîrvân b. Hâlid'in kaleminin biraz fütursuzca, dilinin de sivri olması nedeniyle sultan tarafından devlet görevinden azledilmiştir.⁴⁵ Bu olaydan sonra Basra'ya gitmiş, ilk ilmi

³⁴ Er, *age*, s. 340.

³⁵ el-Hamevî, *age*, s. 2360.

³⁶ İbn Hallikân, *age*, s. 445; ez-Zehebî, *age*, s. 284.

³⁷ el-Hamevî, *age*, s. 2361; L. A. Giffen, "Abivardî Abu'l-Mozaffar", *Encyclopædia Iranica*, 1/2, s.221. Chicago 1985, <http://www.iranicaonline.org/articles/abivardi-abul-mozaffar-poet-historian-and-writer-on-genealogy-d-1113>, 23.11.2023, sa.14:23.

³⁸ Giffen, *age*, s. 221; Cevat İzgi, "Ebîverdî", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 76-77.

³⁹ ez-Zehebî, *age*, s. 284; Giffen, *age*, s. 220.

⁴⁰ İzgi, *age*, s. 77.

⁴¹ İbn Hallikân, *age*, s. 448; İzgi, *age*, s. 77.

⁴² Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008, s. 258.

⁴³ ez-Zehebî, *age*, s. 285; İzgi, *age*, s. 77.

⁴⁴ ez-Zehebî, *age*, s. 15.

⁴⁵ Abdülkerim Özeydin, "Enûşîrvân b. Hâlid", *DİA*, C. 11, İstanbul 1994, s. 256-257.

tahsilini Basra'da almış olan Selçuklu döneminin Arap şairi ve dil âlimi olan Harîrî ile Basra'da tanışmıştır. İkisinin edebiyata olan yatkınlığı sebebiyle ilmî meclisler düzenlemişlerdir. Fesahat, belagat, şiir ve aruzun çokça konuşulduğu bu ortamlarda Enûşîrvân b. Hâlid Harîrî'yi makamât yazma konusunda teşvik etmiştir.⁴⁶

Selçuklu Devleti'nde farklı idari görevlere gelen Enûşîrvân b. Hâlid, Sultan Berkyaruk'tan sonra tahta geçen Muhammed Tapar (1105-1118) zamanında Ziyâülmülk vezirliği döneminde haznedar ve ordudan sorumlu divan olan ârîzu'l-ceyş olarak görev yapmış, Hâtîmü'l-Mülk Muhammed Meybüdi'nin vezirliği döneminde de vezir naipliği yapmıştır. Sarayın entrikalı dünyası onu da bir vezirliğe kadar çıkarırken ardından hapishaneye düşmesine sebep olmuştur. 1123 yılında hapse düşmesinin ardından tekrar Irak Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından baş vezir olarak tayin edilmiştir. Saraydaki görevlerinin gelgitleri devam etmiş, iç karışıklığı önleyemediği gerekçesi ile görevden alınmıştır.⁴⁷

Enûşîrvân b. Hâlid, 532/1138⁴⁸ veya bazı kaynaklara göre 1139 yılında Bağdat'ta vefat ettiği zaman birçok devlet adamının katıldığı büyük bir törenle defnedilmiştir. Selçuklunun iltifatına mazhar olmuş Enûşîrvân b. Hâlid önce Bağdat'a sonra Kûfe'de Hz. Ali'nin türbesine defnedilmiştir.⁴⁹

Fütûru Zamâni's-Şudûr ve Şudûru Zamâni'l-Fütûr:⁵⁰ Selçuklu Devleti'nde geldiği büyük makamların yanında edipliği ve şairliği bulunan Enûşîrvân b. Hâlid, edebî cemiyetin de övgüsünü kazanmıştır. Kalemi de kuvvetli olan Enûşîrvân b. Hâlid, Farsça kaleme aldığı bu eserinde 1072'de tahta geçen Melikşah'ın zamanından vezirlik yaptığı Tuğrul b. Muhammed Tapar döneminin sonuna kadarki Selçuklu tarihinde geçen olayları konu almıştır. Yaklaşık 62 yıllık bir dönemi yani kendisinin Selçuklu hizmetinde bulunduğu dönemi ele almış olup eserde, Melikşah'tan sonra küçük yaşta tahta geçen Mahmud'un yerine annesi Türkan Hatun'un yönetime geçmesinden, Sultan Tuğrul'un kulunç ağrısından ölmesine, baş vezir Nizamülmülk'ten sonra oğlu İzzülmülk'ün babası gibi izzet ve şeref sahibi olabileceği fakat içki ve eğlence düşkünü olduğundan, bu nedenle müellifimiz Enûşîrvân b. Hâlid'e ters düştüğüne, devlet hazinesinin Melikşah zamanında çok büyük mal kazandığını ardındakilerin paylaşarak bitiremedikleri gibi Selçuklu döneminde geçen tarihi olayları, sultanların tahta geçiş şekillerini, vezirlerin iyi ve kötü karakterlerini kaleme almıştır.⁵¹ Eser, Selçuklular döneminin siyasi ve tarihi olaylarını işlediği gibi sarayın iç dünyasını da birinci ağızdan aktarmaktadır. Farsça kaleme alınmış olan bu eserin çalışmamızda yer almasındaki nedeni ise eserin daha sonra edip ve tarihçi olan İmâdüddin Kâtîp el-İsfahânî (ö.1201) tarafından Irak ve Horasan tarihini de ekleyerek *Nuşretü'l-Fetre ve 'Uşretü'l-Fıtra* adıyla Arapça çevrilmiş, Selçuklu dönemi tarihi alanında önemli bir eser olmasıdır. Bunun ardından tercüme eser, Eyyûbiler dönemi tarihçisi Bündârî (ö.1245) tarafından da *Zübdetü'n-Nuşra ve Nuḥbetü'l-'Uşra* adıyla son şekli verilmiştir.⁵² Üç müellifin eserinin bir araya getirilmesiyle oluşan bu eser, 1889 yılında Martin Theodor Houtsma tarafından *L'Histoire des Seldjucides / Tevâriḥu Âli Selcûk* olarak neşredilmiştir. 1943 yılında da son dönem din âlimlerinden Kıvamüddin Burslan tarafından *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* adıyla İstanbul basımı yapılmıştır.⁵³

Fransız Marksist oryantalist ve tarihçi Claude Cahen (1909-1991) bu eser hakkında şunu eklemiştir. Eserin sadece İmâdüddin Kâtîp el-İsfahânî tarafından kaynak olarak kullanıldığını, onun da bu eseri Arapçaya çevirdikten sonra kaynak olarak kullanılan nüshasının yani *Nuşretü'l-Fetre ve 'Uşretü'l-Fıtra* olması Farsça orijinal eserin geri planda kalıp kaybolmasına sebep olmuştur.⁵⁴

SONUÇ

Diller arası etkileşim, milletlerde toplumsal ve kültürel gerçekliği oluşturan ve toplumu derinden etkileyen bir unsurdur. Bir toplumu doğrudan ve dolaylı olarak etkileyen yabancı dil milletlerde kavramsal ve söylemsel bağlamda etki bıraktığı gibi söz konusu toplumların siyasi, kültürel ve edebî hayatlarına yön vermektedir. Nitekim insanı insan yapan özelliklerden biri olan dil, canlı bir varlık gibi bütün dünyaya taşınabilir, etkileşimi yüksek bir unsurdur. Konumuz dâhilinde bahsedilecek olursa Arapça da aynı şekilde bazı sebeplerle İran topraklarına geldiğinde İran toplumunda siyasi, kültürel ve edebî çerçevede etkileşime geçmiştir.

⁴⁶ Ahmet Pak, "Edebiyatta Bir Makam: Harîrî", *Yediküta Dergisi*, S. 142, 2020, s. 68.

⁴⁷ Detaylı bilgi için bkz. Pınar Kaya Tan, "Irak Selçuklu Bürokrasisinde Rekabet", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 12/24, Temmuz 2022, s. 190; Şeref Kaya, "Zübdetün-Nusra ve Nühvetül-Uşra", *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8/74, 2021, s. 2380-2385.

⁴⁸ İbn Hallikân, *age*, s. 67.

⁴⁹ Özaydın, *age*, s. 256; Pak, *age*, s. 68.

⁵⁰ Eser ismi *Veḫyâtu'l-A'yân*'da *Şudûru Zamâni'l-Fütûr* ve *Fütûru Zamâni's-Şudûr* olarak geçmektedir. İbn Hallikân, *age*, s. 67.

⁵¹ Kaya, *age*, s. 2383.

⁵² Kaya, *age*, s. 2380; Abdurrahman Gülmez, "Selçuklu Devleti ve Sünnî Mezheplerin Şii-Batinîlerle Mücadelesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26/2, 2021, s. 352.

⁵³ Özaydın, *age*, s. 257.

⁵⁴ İbn Hallikân, *age*, s. 67; Mehmet Şeker - Rıza Savaş, "Selçuklu Tarihinin Kaynaklarından Olan İmâdüddin el-Kâtîp el-İsfahânî'nin 'Nuşretü'l-Fetra ve 'Uşretü'l-Fıtra' İsimli Eserinin Yazma Nüshası ve Önemi", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu*, TTK Yay., Kayseri 2010, C.2, s. 107-112.

SELÇUKLU DÖNEMİ İRAN'INDA ARAPÇA YAZAN MÜELLİFLER


Arapça İran topraklarına İslamiyet'in gelişi ile güçlü bir giriş yapmış, kendini özellikle siyasi ortamlarda göstermiş, bu durumda zorunlu hale getirilmiştir. Siyasi ortamın zorunluluğu, Arapların İran bölgesine yaptığı göçler, Arapçanın zamanla edebî çalışmalarda da sahnede yer almasına sebep olmuştur. Bu çalışmalar ilk olarak hem Arapça hem Farsça bilenler tarafından Peheviceden Arapçaya çeviri vasıtasıyla başlamış, ardından şiir nazmetmede ve dilbilimsel alanda özgün çalışmalarla kendini göstermiştir. Sarayın Arapçayı desteklemesi de Arapçanın hız kazanmasına öncülük eden hususlardan biri olmuştur. Bu sebepler içerisinde her zaman yaşayan ve değişkenliğe sahip bir olgu olan dil Farsça ve Arapçayı bir toprakta birleştirmiştir.

Çalışmada ele alınan müelliflerin hemen hepsi hayatının bir kısmını Arap ülkelerinde geçirmişlerdir. Eğitimlerinin bir kısmını Arapça alan söz konusu bu müelliflerin birçoğu vezirlik gibi büyük makamlara getirilmiş, buralarda Arap dilini ilmî manada geliştirmişlerdir. Ayrıca bu müelliflerin birçoğu hem siyasi hem de edebî alanda oldukça mahirdiler. Eserleri incelendiğinde hadis ilmi, nesep ilmi, Selçuklu döneminde yaşanan tarihi olayları ele alması gibi tarih ilmi ve dilbilimsel çalışmalar yaptıkları görülmektedir.

KAYNAKÇA

- ALGAR, Hamid, "Necmeddîn-i Kübrâ", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, ss. 498-500.
- ALGAR, Hamid, "Sayf al-Din Bakharzi Sayf al-Din Bakharzi", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, C. 9, Leiden 1997, ss. 110-111.
- BAKIRCI, Selami, "Lâmiyyetü'l-Arab ve Lâmiyyetü'l-'Acem Arasında Bir Mukayese", *Nüsha Dergisi*, 31/2, 2010, ss. 131-154.
- CENGİZ, Mehdi, "Tuğrâi'nin Lâmiyyetü'l-'Acem Adlı Kasidesinde Sembolik Anlatım", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 46, 2021, ss. 96-112.
- DAYI, Özkan. *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, Altınordu Yay., Ankara 2022.
- DURMUŞ, İsmail, "İbnü'l-Mukaffa", *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 130-134.
- ELMALI, Hüseyin, "Ebû Temmâm", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, ss. 241-243.
- ELMALI, Hüseyin, "Mufaddal ed-Dabbî", *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 364.
- ER, Rahmi, "Tuğrâi", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 339-341.
- ERGİN, Ali Şakir, "Abdülhamîd el-Kâtib", *DİA*, C. 1 İstanbul 1988, s. 225.
- ERKAYA, Mahmud Esad, "Kübreviyye Tarikatı Şeyhi Seyfeddin el-Bâharzî'nin (ö.659/1261) "Esrârü'l-erbaîn li'ahyâri's-sâirîn Adlı Kırk Hadisi ve Hadislerde Muvaşşah (Akrostiş) Uygulaması", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, 2018, ss. 825-871.
- ERKAYA, Mahmud Esad, "Seyfeddin el- Bâharzî'nin Şeyhi Necmeddîm-i Kübrâ'ya Arz Ettiği Vâkıalar: Veķâyî'u'l-Ĥalvet", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, 2018, ss. 23-46.
- GIFFEN, L. A., "Abivardî Abu'l-Mozaffar", *Encyclopædia Iranica*, C.1, ss. 219-221. Chicago 1985, <http://www.iranicaonline.org/articles/abivardi-abul-mozaffar-poet-historian-and-writer-on-genealogy-d-1113>, 23.11.2023, sa.14:23.
- GÖKBULUT, Süleyman, "Kübrevilîğin Orta Asya ve Anadolu'daki Macerası Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Isparta 2007, ss. 323-331.
- GÜLMEZ, Abdurrahman, "Selçuklu Devleti ve Sünnî Mezheplerin Şii-Batinîlerle Mücadelesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26/2, 2021, ss. 341-361.
- HALÎFÂT, Sahbân, "Ebü'l-Alâ el-Maarri", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, ss. 287-291.
- HAMEVÎ, Yâkût el-, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.
- İBN BATTÛTA Tancî, Ebû Abdullah Muhammed. *İbn Battûta Seyahatnamesi*, C. 1, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2000.
- İBN HALLİKÂN. *Vefeyâtu'l-A'yân*, thk. İhsân 'Abbâs, Dâru'-s-Sâdr, Beyrut 1969.
- İzgi, Cevat, "Ebîverdi", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, ss. 76-77.
- KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, "İslâhu'l-Mantık", *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 194.

- KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, “İbn Düreyd”, *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, ss. 416-419.
- KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, “İbnü’s-Sikkît”, *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 210-211.
- KAYA, Şeref, “Zübdetün-Nusra ve Nühvetül-Usra”, *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8/74, 2021, ss. 2380-2385.
- KAYA Tan, Pınar, “İrak Selçuklu Bürokrasisinde Rekabet”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 12/24, Temmuz 2022, ss. 183-197.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, TTK Yay., Ankara 1976.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Enûşîrvân b. Hâlid”, *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, ss. 256-257.
- ÖZEL, Ahmet, “Tebrîzî, Hatîb”, *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, ss. 223-224.
- PAK, Ahmet, “Edebiyatta Bir Makam: Harîrî”, *Yedikuta Dergisi*, S.142, 2020, ss. 66-71.
- PIYADEOĞLU, Cihan, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008.
- SAFÂ, Zebîhullah-i, *İran Edebiyatı Tarihi*, çev. Hasan Almaz, Nüşa Yay., Ankara 2002.
- ŞEKER, Mehmet, SAVAŞ, Rıza, “Selçuklu Tarihinin Kaynaklarından Olan İmadüddin el-Kâtip el-İsfahânî'nin ‘Nuşretü’l-Fetra ve ‘Uşretü’l-Fıtra’ İsimli Eserinin Yazma Nüshası ve Önemi”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu*, TTK Yay., Kayseri 2010, ss. 107-112.
- TAŞKIRAN, Şule, “Tuğrâî”, *İslam Düşünce Atlası*, <https://islamdusunceatlası.org/tugrai/7187>, 20.09.2023 sa. 01.39
- TÜLÜCÜ, Süleyman, “Şeyho, Luvîs”, *DİA*, C. 19, İstanbul 2010, ss. 86-88.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Bâharzî Seyfeddin”, *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 474-475.
- YAVUZ, Mehmet, “İbn Cinnî”, *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, ss. 397-400.
- ZEHEBÎ, ez-, el-İmâm Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>